

Az ember tragédiája 1893-as berlini bemutatójáról

Az 1892-es esztendő igen jelentős éve **Az ember tragédiája** színpadi pályafutásának. Ez év február 15-én — kilenc esztendővel a budapesti ősbemutató után — a nagymúltú hamburgi Satadtheater indítja el Madách remekének külföldi pályafutását. Ami még ennél is fontosabb, ugyanez a színház még ebben az esztendőben nem német darabbal, hanem 16 estén a **Tragédiával**, vesz részt a bécsi nemzetközi színházi világkiállításon. A hamburgiak az első bécsi előadásukat június 18-án tartották, s alig egy hónap leforgásával a prágai cseh Nemzeti Színház tűzi műsorára a darabot. A prágai bemutató időpontja: július 23. Az előadásoknak páratlan a sikerük, a két prágai szín különösen megfogja a nézőket, a Grève téri jelenet „a szín végén felhangzó Marseillaise pedig estéről estére kisebb-nagyobb tüntetést vált ki a nézőtéren; s ezért a **Tragédia** előadását a hatalomnak a **harmincegyedik** előadás után be kellett tiltania.

Kétségtelen, a **Tragédia** külföldi színpadi életének elindulása nem is annyira a hamburgi ősbemutatónak köszönhető, mint inkább annak, hogy a hamburgi együttes vállalta azt a kockázatot, amely egy ismeretlen szerző ismeretlen művével járt. Az a pusztá tény, hogy a nagynevű gazdag hagyományokkal rendelkező német színház a Vilmos császári nacionalizmus fénykorában idegen szerző művével jelentkezik a rangos nemzetközi seregszemlén, már önmagában is felkeltette **Az ember tragédiája** iránti érdeklődést. Schubert, a prágai cseh Nemzeti Színház igazgatója is Bécsben, a világkiállításon szerezte meg a **Tragédia** előadási jogát, kérte kölcsön azokat a díszleteket, amelyeket még a hamburgiak előadására készíttetett Esterházy Miklós a bécsi udvari színházi festők Kautsky és Rottonara műtermében. (A színrehozás költségei 40 ezer forintot tettek ki.)

A bécsi színházi világkiállítás egyben a színházi szakemberek nagy találkozója is. Ott találhatjuk többek között az európai színházi élet egyik legismertebb alakját, Oscar Blumenthalt is, aki ezidőtől már a berlini Lessing-Theater igazgatója. Mint prágai kollégája, ő is leköti Bécsben a mű előadási jogát és kölcsönbe veszi a Kautsky—Rottonara-féle drága díszleteket. A bemutatóra a következő évad második felében 1893. március 18-án kerül sor.

Németh Antal a **Tragédia** színpadi pályafutásáról írt kitűnő és alapos művében bukásnak minősíti a berlini előadást. Szerinte több körülmény is közrejátszott ebben. Dóczy Lajos erőltet fordítása Goethe nyelvén és kifejezéseivel szólaltatta meg Madách művét és ezzel már Bécsben is félrevezette a kritikusokat, akik természetesen a **Tragédiában** nem láttak egyebet a **Faust** magyar változatánál. Fokozta a mű iránti ellenszenvet Jókainak a **Tragédia** német fordításához írt, ügyetlenül fogalmazott előszava, amely a **Tragédia** Reclams Universal Bibliothekbeli kiadása előtt jelent meg. „Ez az előszó — írja Németh Antal — mélyen sértette a kétségtelenül túlzott német irodalmi önérzetet és amellett ártott a **Tragédia** objektív megítélésének”. Maga a bemutató sem elégitette ki a kritikusokat. Mindebben igaza van Németh Antalnak, mégis úgy véljük, az 1893-as berlini bemutatót — a körülmények tüzetesebb vizsgálata után — nem kell és nem is szabad egyértelműen bukásnak minősíteni.

Ezt kívánjuk néhány konkrét ténnyel igazolni.

A berlini Lessing-Theater nem tartozott a nagymúltú német színházak közé. Amikor a **Tragédia** bemutatójára sor került, mindössze öt esztendő múlt állt mögötte. A színházépítés Blumenthal személyes vállalkozása volt, aki a kor ízlésének megfelelően két berlini műépítéssel, Hennickével és Hudeval Berlin centrális városnegyedében, a Fredrichsstandtban impozáns, neorenaissance stílusú, hatalmas színházat építtetett. A monumentális épület kissé hasonlított a mi Országházunkra, kül-

ső és belső kiképzése is Ybl Miklós alkotására emlékeztetett. Ez időtájt másmilyen színházat alig építettek szerte Európában. Földszintje, két emelet páholsora és hatalmas karzata 1100 nézőt fogadott be. (Az épület 1945-ben teljesen elpusztult.)

A színházat, nevéhez méltóan, 1888. szeptember 11-én Lessing **Bölcs Náthán**-jával nyitották meg. A nyitásra kiválasztott darab merőben ellentmondott Blumenthal jó előre meghirdetett programjának. Blumenthal a Lessing-Theatert ugyanis azzal a szándékkal hozta létre, hogy egyrészt megtörje az ugyancsak közelben lévő Deutsches Theater egyeduralmát, másrészt pedig otthont kívánt nyújtani az élő európai dráma-irodalomnak; azt akarta, legyen a színháza „Bühne der Lebenden”, az **élők színháza**. Az első előadás semmiképpen sem erre vallott.

Foglalkoznunk kell röviden a színházalapító első igazgató személyével is, hisz nélküle a **Tragédia** talán sohasem jutott volna berlini színpadra. Oscar Blumenthal az irodalomba vévedt merkantil burzsoázia tipikus képviselője volt. 1852-ben Berlinben született. Eredetileg germanistának készült, szülővárosában majd Lipcsében filológiát hallgatott, később alapítója, illetve szerkesztője lett több rövid életű irodalmi lapnak. Filológusi munkásságának egyetlen értéke: sajtó alá rendezte a német forradalmi romantika fiatalon elhunyt, tragikus sorsú alakjának Christian Dietrich Grabbenak műveit és kézíratos hagyatékát. Ezzel aztán mintha be is fejezte volna filológusi tevékenységét, hogy a későbbiekben kizárólag az irodalom útján való pénzszerzésnek, a szórakoztató irodalmi áru termelésének éljen. Írt humoros elbeszéléseket, híg, mulattató történeteket, sikamlós kromikákat. Vígjátékaiban is önmagát adta, korának tipikus figuráit mozgatta színpadán mindennemű művészi igényesség nélkül; nem darabjainak értékeivel, hanem tréfás dialógusokkal, olykor a trivialitást sem nélkülözve, lopta be magát a kispolgár kegyeibe. Színháza alapításáig a **Berliner Tageblatt** munkatársa volt, ahol is erős élceivel, „sneidig” színházi kritikáival tűnt fel, amelyek arra minde nesetre jók voltak, hogy szerzőjüket színházi szakemberként könyveljék el. A szórakoztató ipart szolgálva csinos kis tókére tett szert, amelyet — mint annyi kortársa —, színházalapítással igyekezett kamatoztatni.

Kezetben nem volt szerencséje. Már a **Náthán** bemutatóját is fanyalagva fogadták, pedig a címszerepet a dicsősége delelőjén álló Ernst von Possart-tal játszatta. Nem az az egyéniség volt Blumenthal, aki elgondolásait keresztül is tudta volna vinni. Az volt a terve, hogy színháza számára megszerzi a legjobb berlini színészeket, amikor ez nem sikerült, arra törekedett, hogy a vidék legjobb színészeivel töltsi fel színházát. Ezeket viszont a berlini közönség nem akarta befogadni.

Ilyen körülmények között került sor Blumenthal igazgatásának ötödik esztendejében **Az ember tragédiája** bemutatójára. A színlapon a mű „átdolgozását” Blumenthal neve „fémjelezte”, aki vagy nem értette, vagy egyszerűen nem vette tudomásul a mű kompozícióját és koncepcióját.

Amint említettük, Blumenthal egy időben a **Berliner Tageblatt** munkatársa volt. Ennek köszönhető, hogy a **Tragédia** berlini előadását közel nyolcvan esztendő múltán is könnyedén rekonstruálhatjuk. A lap 1893-as évfolyamának március 18-i számában Ferdinand Runkel tollából amolyan **előzetes** jelent meg **Az ember tragédiája** bemutatójáról. Ez az írás kétségtelenül Blumenthal közvetlen kérésére, ha nem sugallatára készült. A ma már ismeretlen újságíró igen jellemzően nem a műből, a **Tragédia** eszmiségéből indul ki, azt még csak nem is érinti, hanem abból, hogy a színpadi festészet új virágzásnak indult. Mindez megfelelt Blumenthal elképzeléseinek is, aki — szintúgy, mint német színházigazgató kollégái az ún. mejningeri iskolának, a minden részletre kiterjedő, pontos, aprólékos díszletezésnek, a helytelenül értelmezett, már-már a szecesszióba hajló realista díszletfestészetnek hódolt.

A Blumenthal inspirálta írás első mondataiból kiderül, hogy a rendezés elsősorban és sajnos kizárólagosan a látványosságra törekedett. A cikkíró Runkel dicséri az első szín színpadképét, Lucifer denevérszárnyú fekete köpenyét, mert a szín atmoszférája Michelangelora emlékezteti. A második szín gyönyörű tájhoz hasonlatos, napfényes, virágos vidék, amelynek a közepén pompázik a tudás és az örökélet fája. Éva úgy jelenik meg, mintha Tizian modellje lenne, a fehér, szép testét csupán virágok borítják. Ádám magas, izmos férfi, valóságos atlétatermet. Az egyiptomi szín színpadképe ugyancsak részletező, aprólékos, nemcsak a fáraó, a néző is szemlélője

lehet a látomásoknak. A római színpad végén az Alpok vonulatában, lezúduló gleccsekben gyönyörködhet a néző, a hegyek lejtőiről bikaszarvú germánok özönlenek délre, hogy elpusztítsák a Birodalmat. A rendezés nagy fogásnak szánta az első prágai színt, a díszletek ugyanis a nyílt színen váltottak át Párizsra. A háttérben megjelent a város ősi szimbóluma a Notre-Dame. A kép nem sablonos — lelkendezik a tudósító —, mert a házsorok nem egy síkban, hanem perspektívikusan mutatják be az utcaképet. A falanszter színpadképével azonban a cikkíró sem tud mit kezdeni. Sokallja a gépek, motorok, dinamók tömegét, s úgy érzi, mintha a jövő államának villamossági kiállításán volna. A jégvidéket hatalmas jéghegyek borítják, a levegő sejtelmesen ólomszürke, az egyetlen emberi lakhelyet valószínű fókabőr takarja. A színpad mögül vörös fény szüremlik. Runkel meg is kérde: mi végre, hiszen Lucifer szavai szerint csak a hold halvány fénye világít. Az utolsó színpad visszavált a másodikra, s hogy a teatralitás is teljes legyen, az Úr biztató szavai után a háttérben megjelenik Szűz Mária a kis Jézussal. Amilyen bizarr ez a kép, annyira önkényes is.

A színpadképek pontos leírásából az is kiderül, hogy Blumenthal húzásai mennyire erőszakosak és esetlegesek voltak. Valóban nem a műkompozíciója, hanem a látványosság érdekelt, nem mintha a kihagyott színek (Paradicsomon kívül, Athén, Konstantinápoly, Prága II., London, Úrjelenet) erre nem adtak volna lehetőséget. Ilyenformán a **Tragédiának** a váza is alig maradt meg.

Úgy érezzük, szólunk kell a **Tragédia** berlini bemutatójának három főszereplőjéről is, akik a rendezés minden gyatrasága ellenére mégis csak Madách ígét szövegezték meg egy világváros színpadán. Nem rajtuk múlt, hogy képességeiknek megfelelően ne a legjobbat nyújtsák. Mind a hárman kiváló művészek voltak.

Ádám szerepét Georg Molenar (polgári nevén Müller) játszotta. Mint berlini jogász csapódott a színházhoz és csakhamar szép pályát futott be. Boroszló és Drezda után került a Lessing-Theaterbe. Tehetséges színész volt és kitűnő jellemformáló. Lear, Wallenstein, Alba herceg, Náthán szerepében aratta sikereit. A kritika dicsérette Ádámját, bár egyesek szerint többet szavalt a kelleténél. Igazán csak a forradalmi jelenetnél talált önmagára. Huszonkilenc esztendő volt, amikor ezzel a feladattal kellett megküzdenie. — Lucifer szerepét a bécsi születésű Gustav Koberre bízták. Nagytudású, rutinos színész, szinte gyermekfővel összenőtt a színpaddal. Nyugtalan természetű még idős korában is színháztól színházig űzte. Hamburgban, Prágában, New-Yorkban is vendégszerepelt, sőt a 70-es évek elején egy évadra a pesti német színházhoz is szerződött. Nevét kiváltképpen Jágó, Mephisto, Fülöp király, Wurm, Franz Moor, III. Richárd, Shylock szerepében teszi ismertté az egész német nyelvterületen. Blumenthal vele kötötte a legjobb szerződést. A kritika egyöntetűen dicsérettel alakítását és főképpen azt emeli ki, hogy nem formált Luciferből Mephistót. — Évát az ugyancsak osztrák származású Marie Reisenhofer alakította, aki szintén gyermekfővel került a színpadra. Pályája elején a könnyebb darabokban vannak sikerei, később a jelentéktelen mainzi színházban uralja a klasszikus szerepeket. Huszonkét esztendősen már a berlini Deutsches Theaterhez szerződik, ahol az **Egmond** Klärchenjében alakít említésre méltót. Ibsen nőalakjait játssza sikerrel, emlékeztetéseket voltak Hedda Gabler, Rebeka West, Hilda Wangen, továbbá Roxane és Madame Sans Gène alakításai. Nem annyira tehetségével, mint inkább atraktív megjelenésével tűnik ki. Tudja ezt igazgatója is, aki a **Tragédiában** ki is használja az ebben rejlő közönségvonzó lehetőségeket. Még a kritika is megjegyzi, a huszonnégy esztendő művésznő helyenként majd hogy nem kosztüm nélkül jelenik meg a színpadon.

A bemutató után a kritika igen gyorsan reagál. Március 19-e és 21-e között szinte valamennyi berlini lap megszólal. Ezeknek az írásoknak az ismertetésére nem szükséges kitérni, Németh Antal könyve bő kivonatát közli ezeknek az írásoknak. A bírálatok sommáját összefoglalva, megállapíthatjuk, hogy azok összegükben nem elmarasztalóak. Sokan utalnak ugyan a Faust-párhuzamokra, Blumenthal húzásait is túlzottaknak, kíméletleneknek tartják, mégis a kritikusköz zöme a mű és az előadás értékeit emeli ki. A **Berliner-Börsen-Zeitung** kiemeli, hogy Madách drámai költeménye mennyire megfogta a nézők lelkét, az előadás végén nemcsak a színészek, hanem mindenki, akinek csak szerepe volt a **Tragédia** színrevitelében, a színpadra kellett jönnie.

Az egyetlen disszonáns hang a kritikusok között különös módon a **Berliner Tageblatt** kritikusaé. Mint említettük, ennek a lapnak volt egykor Blumenthal munkatársa és éppen ezért feltételezhető, hogy a kedvezőtlen kritikának valamiféle személyes oka is lehetett. Otto Neuman-Hofer, a kritikus ugyanis nem a darab, hanem előbb a színház ellen intézi dühös kirohanásait. Nemi joggal veti Blumenthal szemére, hogy programjának összeállításakor nem törekszik valamiféle koncepcióra, váltogatás nélkül játszik mindent. Ebben igaz is van Neuman-Hofernek. A darabot illető kritikájában azonban több az elfogultság, a gorombaság, a zornalisztikai gúny, mint az objektív elemzésre való törekvés. Könnyen lehetséges, hogy ezt a bírálatot az egykori munkatárs iránt érzett ellenszenv váltotta ki.

Cikkünk bevezetőjében azt ígértük, hogy a bukás tényét kívánjuk némiképpen korrigálni. Ennek érdekében szükséges, hogy egy kissé alaposabban vizsgáljuk meg a Lessing-Theater műsornaptárát. A bemutatót 1893. március 18-án, szombaton tartották. Az ezt követő héten a vasárnap, kedd, szerda, csütörtök és szombat a **Tragédia** napja. Hétfőn és pénteken Sudermann **Oththonját** adják. A következő vasárnapon — ez ebben az esztendőben húsvét vasárnapja! — kedden és csütörtökön ismét **Az ember tragédiája** van műsoron. Mindez azt jelenti, hogy a bemutató napjától a hónap végéig összesen kilenc előadást tartottak. Az áprilisi műsorban a **Tragédia** már nem szerepel. A mai gyakorlat szerint ez valóban kevés volna, de kilenc előadás a 19. század utolsó harmadában még Berlinben sem jelent bukást, különösen akkor nem, meggondoljuk, hogy Blumenthal nemcsak kasszasikerre törekedett, hanem színházában bizonyos **népszínházi** feladatokat is meg akart valósítani. S ennek érdekében évente közel húsz új darabot mutatott be. Csak 1893-as esztendő első négy hónapjában **Az ember tragédiáján** kívül műsoron tartotta többek között Lessing **Náthán-ját**, Ibsen **Solness építőmesterét** és **Rosmersholmját**, Kleist **Törött korsóját**, Hartleben kedvelt vígjátékát, a **Hanna Jagertet**, operatársulatával rendszeresen előadta a **Bohéméletet**, és a **Tragédia** bemutatójával szinte egyidőben színre vitte Sudermann **Oththonját**, amelyben Magda szerepét ugyancsak Marie Reisenhofer, a **Tragédia** Évája játszotta. Ha ehhez még számba vesszük azt aényt, hogy a Lessing-Theater — mint azt fentebb már említettük — még berlini viszonylatban is igen nagyszámú közönséget fogadott be, optimális számítással arra a következtetésre jutunk, hogy **Az ember tragédiáját** 1893-ban, Berlinben éppen tízezren láthatták.

Minderről ezért szoltunk, mert meggyőződésünk, hogy az 1893-as bemutató — amelyet nem sorolhatunk a későbbi nagy, külföldi bemutatók közé — nem volt egészen hatástalan: a kilenc előadás is hozzájárult nagy nemzeti drámánk külföldi megismertetéséhez.